

УДК 811.161.2

Юрій Громик
(Луцьк, Україна)

Вияви граматичної аналогії в говірках берестейсько-пінського Полісся (на матеріалі записів місцевого фольклору)

Проаналізовано найбільш характерні особливості словозміни українських говірок берестейсько-пінського Полісся, відбиті в записах місцевого фольклору. Більшість прокоментованих морфологічних явищ – інновації, ареал яких охоплює всі північноукраїнські діалекти.

Ключові слова: говірка, словозміна, іменник, прикметник, займенник, дієслово, форма, флексія, аналогія.

Громьк Ю. В. Проявления грамматической аналогии в говорах брестско-пинского Полесья (на материале записей местного фольклора). Анализируются наиболее характерные особенности словоизменения украинских говоров брестско-пинского Полесья, зафиксированные в записях местного фольклора. Большинство прокомментированных морфологических явлений – инновации, ареал которых охватывает все северно-украинские диалекты.

Ключевые слова: говор, словоизменение, имя существительное, имя прилагательное, местоимение, глагол, форма, флексия, аналогия.

Hromyk Yu. V. Features of noun's case inflection in sayings of Brest-Pinsk Polissya (on the base of local folklore notes). The characteristic features of case inflection in Ukrainian sayings of Brest-Pinsk Polissya reflected in the local folklore notes are analyzed in the article. Majority of morphological facts that were commented in article – are innovations, area of which includes all the North-Ukrainian dialects.

Key words: sayings, case inflection of nouns, adjectives, pronouns, verbs, form, ending, analogy.

Фольклорні матеріали можуть слугувати надійним джерелом відомостей про особливості місцевих говірок тільки за умови, що фіксація такого фактажу передбачала збереження діалектних рис на всіх мовних рівнях. Двотомний збірник традиційного фольклору берестейсько-пінського Полісся “Песенны фальклор Палесся”, упорядкований білоруським дослідником Володимиром Роговичем, відповідає вимогам точної передачі особливостей народного мовлення. У книгах уміщено фольклорні тексти, зафіксовані в основному на території Кобринського та Пінського районів

Брестської області Білорусі, а отже, співвідносні з українськими говірками центральної та східної частин берестейсько-пінського ареалу. Із 958 пісень усього 18 записані на півночі Брестської області та на Гомельщині і за мовними ознаками можуть бути кваліфіковані як безсумнівно білоруські.

Основні особливості берестейсько-пінських говірок, відбиті у фольклорних текстах згаданого збірника, визначальні для всього українського діалектного континууму або більшої його частини. Залучений для дослідження матеріал показує, що одним із факторів, який характеризує словозміну місцевих говірок, як і решти українських діалектів, є граматична аналогія, або індукція.

Так, у родовому відмінку однини іменники І відміни м'якого типу відмінювання мають флексію *-и*, яку можна кваліфікувати як наслідок вирівнювання за зразком форм твердої групи: *однэі нэдiлы* (ПФП I, 131), *сэрод нэдiлы* (ПФП II, 128), пор.: “*Понэдужалы дай однэі нэдiлы*” (ПФП I, 131). У результаті аналогії до форм м'якої та мішаної груп іменники твердого типу відмінювання в родовому відмінку однини отримали флексію *-і*: *з-за горі* (ПФП I, 467), *з-пуд горі* (ПФП I, 282), пор.: “*Другэі сваты дай з-за горі йшлы*” (ПФП I, 467). У випадках *в мэі дiвоньцы* (ПФП II, 119), *у мамоньцы мэі* (ПФП II, 247) флексія *-и* та наслідок другого перехідного пом'якшення задньоязикового свідчать про результат вирівнювання форм родового однини за зразком давального відмінка, пор.: “*Да вычэрай, дружэ, у мамоньцы мэі*” (ПФП II, 247).

Перед флексією давального-місцевого однини в іменниках I відміни з основою на задньоязиковий відсутні наслідки другого перехідного пом'якшення задньоязикового, що можна пояснити впливом із боку інших відмінкових форм цих субстантивів: *по цэрковкы* (ПФП I, 222), *нашуй бэсэдонькы* (ПФП II, 234), *на юлонькі* (ПФП I, 102), пор.: “*Трійця, Трійця по цэрковкы ходыла*” (ПФП I, 222).

В орудному відмінку однини іменників I відміни простежено випадки вирівнювання форм м'якої та мішаної груп за зразком твердого типу відмінювання: *чужэныцою* (ПФП II, 174), *тропыцою, сэстрыцою* (ПФП II, 330), *свэтлыцою* (ПФП II, 111), *вышнёю, чырэшинёю* (ПФП I, 450), *долёю* (ПФП II, 108), пор.: “*Ой, пуд вышнёю, пуд чырэшинёю, Ой, там сыділа славная панна*” (ПФП I, 450). Виявлено й типово західнополіські форми іменників твердої групи з флексією орудного однини *-ею*, що постала як результат аналогічного впливу з боку форм м'якої та мішаної груп: *хустэю* (ПФП I, 309), *за горэю* (ПФП I, 27), *булочкэю* (ПФП II, 30), пор.: “*За горэю, за горэю віл бушуе*” (ПФП I, 27).

У кличному відмінку іменники I відміни м'якої групи в говірках берестейсько-пінського ареалу можуть набувати флексії *-о* за аналогією до твердої групи: *донё* (ПФП I, 212), *зэмлё* (ПФП I, 426), пор.: “*Хто ж тэбэ, донё, да навучаты будэ?*” (ПФП I, 212), “*РадуЙса, нэбо, высыльса, зэмлё*” (ПФП I, 426).

В іменниках чоловічого роду II відміни в орудному відмінку спостерігаються наслідки вирівнювання форм м'якої та мішаної груп за

зразком твердої, що виявляються в більшій супроти літературної мови частотності закінчення *-ом*: *вогнѣм* (ПФП II, 296), *гультяѣм* (ПФП I, 229), *гаѣм* (ПФП I, 355), *конѣм* (ПФП I, 52), *зятѣм* (ПФП II, 206), *крышталѣм* (ПФП II, 122), *з місяцом* (ПФП I, 316), *мічом* (ПФП I, 437), пор.: “*А тому славонька, чым зятѣм будэ*” (ПФП II, 206). Форма орудного однини іменника твердої групи *овсѣм* (ПФП II, 152) засвідчує, що аналогія зрідка діє і в протилежному напрямку, пор.: “*Ой, брат сѣстру выдэ, шовком зѣмлю мытэ, оvsѣм осыпае*” (ПФП II, 152).

Іменники III відміни в орудному відмінку однини за аналогією можуть набувати флексій, типових для I відміни: *свѣю матѣрыю* (ПФП II, 35), *рудною матѣрыю* (ПФП II, 42), пор.: “*І вжэ молода з свѣю матѣрыю...*” (ПФП II, 35). У берестейсько-пінському ареалі простежено й типово західнополіський морфологічний новотвір – форму родового однини на *-а* іменника *мати*: *у матыра* (ПФП II, 456), що постала, очевидно, за аналогією до форм чоловічого роду, пор.: “*А у тѣшчэнькы, як у матыра, Як у матыра горілкы нап’юся*” (ПФП II, 456).

У досліджуваних фольклорних текстах простежено ряд виявів аналогії в оформленні іменників називного відмінка множини. За зразком твердих основ у берестейсько-пінських говірках можуть бути організовані субстантиви на зразок *коны* (ПФП I, 159), *госты* (ПФП I, 148), *звіры* (ПФП I, 40), *вісты* (ПФП II, 246), *двѣры* (ПФП II, 503), пор.: “*Да сыдай, сыдай на вороньі ж коны*” (ПФП I, 159). Флексія *-а*, що зрідка трапляється в формах називного-знахідного множини іменників відповідно до усталених в

більшості говорів *-и, -і*, перенесена з відповідних форм середнього роду або колишніх форм двоїни: *пліча* (ПФП II, 30), *двэра* (ПФП II, 27), *ліса* (ПФП I, 151), пор.: “*Повэдэм Куста дай пуд тэмныі ліса*” (ПФП I, 151). Натомість структури *копыты* (ПФП II, 423), *вороты* (ПФП I, 136), *місцы* (ПФП II, 72) можна трактувати як наслідки аналогії до відповідних форм чоловічого роду, пор.: “*Ох, нэславу моя мамко ювчыныла, Протыв нэлюба вороты одчыныла*” (ПФП I, 136), “*Сварылыса пырогы в пэчы да за гладкыі місцы*” (ПФП II, 72). У конструкціях на зразок *тры словы* (ПФП II, 156), *тры літы* (ПФП I, 195) можна вбачати результат аналогії до колишніх двоїнних форм, пор.: “*Ёдоззавса таточко в коморы, Промовляе Ганноццы тры словы*” (ПФП II, 156).

У родовому відмінку множини ряд іменників за аналогією до колишніх іменних основ на **-й-* отримали флексію *-ей*, за рахунок чого її навантаженість значно перевищує літературну норму: *молодыцэй* (ПФП I, 82), *сэстрыцэй* (ПФП I, 216), *бабэй* (ПФП I, 479), *зорэй* (ПФП II, 366), *сусідэй* (ПФП II, 516), *квітэй* (ПФП II, 23), *пчолэй* (ПФП II, 41), *копэй* (ПФП I, 322), *мухэй* (ПФП II, 238), пор.: “*Я колыскы повітав, бабэй з пычы поспыхав*” (ПФП I, 479).

У системі словозміни прикметника аналогічні явища представлені кількома виразними випадками. Так, у одній із говірок зафіксовано більшу частотність флексії *-ій* у формах чоловічого роду, зокрема її появу в прикметниках твердої групи, що пов’язано з аналогією до форм м’якого типу відмінювання: *шчодрій вэчір* (ПФП I, 474), пор.: “*Ой, сывая тая зозулэнька,*

Шчодрый вэчiр, добрый вэчiр” (ПФП I, 474). Виявлено і структури, що відбивають результат вирівнювання форм м’якої групи за зразком твердої: *пузний вэчор* (ПФП II, 37), *зуронька вычюрная* (ПФП I, 37), *зіронька вэчэрная* (ПФП I, 237), *сынэ морэ* (ПФП I, 212), пор.: “*Юв нэдiлю рано да сынэ морэ грало*” (ПФП I, 212), “*Ёй, взыйды ж, взыйды, да зіронька вэчэрная*” (ПФП I, 237).

У формах родового відмінка однини прикметників жіночого роду твердої групи у говірках представлено флексію *-ейі*, яка поширилася від колишніх форм м’якої групи: *білэі бэрозы* (ПФП I, 241), *богатэі жоны* (ПФП I, 155), *шовковэі травыцы* (ПФП I, 164), *із голэі лыпы* (ПФП I, 174), *в молодэі* (ПФП II, 83), *до мылэі* (ПФП I, 83), *у чужэі мамонькы* (ПФП II, 298), *холоднэі воды* (ПФП I, 131), *сырэі зэмлі* (ПФП II, 506), *з малэі дытынонькы* (ПФП II, 499), *ля свэкровкы лыхэі* (ПФП I, 247), пор.: “*А козак-бiдняк холоднэі воды просыть*” (ПФП I, 131).

Прикметники жіночого роду у давальному-місцевому відмінках однини виступають із флексією *-ей*, що поширилася від форм м’якого типу відмінювання: *на пэкучэй прокывы* (ПФП I, 69), *в правэй ручэньцы* (ПФП II, 199), *пры чырвонэй калыны* (ПФП I, 176), *молодэй дэвоньцы* (ПФП I, 288), *на гiркэй горiлоньцы* (ПФП II, 386); пор.: “*В правэй ручэньцы хустоньку дэржыть*” (ПФП II, 199); рідко трапляється закінчення *-ейі*, яке постало, найімовірніше, під впливом форм родового відмінка однини: *своюй руднэі* (ПФП II, 103), пор.: “*Своюй мамоньцы, своюй руднэі, до нужок припадае*” (ПФП II, 103).

У багатьох досліджуваних говірках відбулася уніфікація закінчень орудного однини прикметників жіночого роду на основі м'якої відміни, у зв'язку з чим домінує флексія *-ейу*: *з чужэю чужэныцою* (ПФП II, 174), *долею шчаслывэю* (ПФП II, 225), *рабэю завзулэнькою* (ПФП II, 350), *руднэю сэстрыцою* (ПФП II, 350), *з молодэю жункою* (ПФП II, 189), *з мылэю дівонькой* (ПФП II, 184), *вэлыкэю мыскою* (ПФП II, 43), *левэю* (ПФП I, 342), *мылэнькэю* (ПФП I, 369), *молодэю* (ПФП I, 163), пор.: “*Стрічай мэнэ ж, моя мамонько, З молодэю жункою*” (ПФП II, 189).

Не часто трапляються зумовлені дією граматичної аналогії інновації у системі словозміни займенника. Зокрема, за аналогією до давального-місцевого відмінків форма *мн'і* < *мьнѣ*, *мьнѣ* трапляється у значенні родового: *ходітэ ... до мні* (ПФП II, 409), пор.: “*Коровайночки моі, Ходітэ вітэ до мні*” (ПФП II, 409).

Виразні вияви індукції можна простежити в системі дієслівних форм. Так, дієслова II дієвідміни у формі 1 особи однини теперішнього-майбутнього часу не знають наслідків чергування приголосних [д], [т], [з], [с] із шиплячими у кінці основи, що пояснюється аналогією до форм решти осіб: *заходю, знаходю* (ПФП I, 317), *сэдю* (ПФП I, 373), *мусю* (ПФП II, 95), *ходю* (ПФП II, 225), *просю* (ПФП I, 103), *садюся* (ПФП II, 456), *доблудюса* (ПФП I, 167), *спустюса* (ПФП I, 305), *повісю* (ПФП I, 355), *покотю* (ПФП I, 77), *пустю* (ПФП I, 110), *путью* (ПФП I, 98), *доносю* (ПФП I, 158) та ін., пор.: “*Нэ по бэрэжку ходю да нэ вуточку клычу*” (ПФП II, 225); “*Ны пустю ж, дочэнько, сад туптоваты*” (ПФП I, 110).

Дієслова II дієвідміни в 3 особі однини теперішнього-майбутнього часу за аналогією до відповідних форм I дієвідміни мають флексію *-e*: *ловэ* (ПФП II, 196), *вложэ* (ПФП II, 160), *скосэ, отпросэ* (ПФП I, 128) та ін., пор.: “*Ой, голубок на сэдалко ловэ, за собою голубку вэдэ*” (ПФП II, 196). Форма 3 особи однини *люблэ* (ПФП I, 249) засвідчує результат аналогії не тільки на флективному рівні, але й у кінці основи: поява двофонемної сполуки типу “губний + л” зумовлена вирівнюванням за зразком форм типу *силле*, пор.: “*Ой, одын кажэ, шчо ж Марусёньку люблэ*” (ПФП I, 249). Одним випадком представлено зворотний процес – переоформлення дієслова I дієвідміни в 3 особі однини за зразком відповідних форм II дієвідміни: *клэдыть* ‘кладе’ (ПФП I, 296), пор.: “*В мэнэ свэкруха – нэ матюнка. Да клэдыть мэнэ пузній сэбэ*” (ПФП I, 296).

Зрідка дієслова II дієвідміни в 3 особі множини на рівні флексії відбивають аналогію до відповідних форм I дієвідміни: *мочуть* (ПФП I, 96), пор.: “*Ой ты, бородайку, старосэнькій дідку, ой, як-як лёнок мочуть?*” (ПФП I, 96).

Форми 2 особи однини наказового способу засвідчують більшу супроти літературної мови частотність нульової флексії, що є, очевидно, результатом аналогічного вирівнювання: *вынэсь, выкоть* (ПФП I, 152), *вывэзь* (ПФП I, 162), *вывэдь* (ПФП I, 167), *высылса* (ПФП I, 426) та ін., пор.: “*Выкоть, выкоть тры барілкы налыўкы*” (ПФП I, 152); “*Радуйса, нэбо, высылса, зэмлэ*” (ПФП I, 426).

Більшість проаналізованих діалектних явищ іменної словозміни – інновації, ареал яких продовжується щонайменше в решті північноукраїнських говірок.

Умовні скорочення назв джерел

ПФП I – Раговіч У. І. Песенны фальклор Палесся. – Т. 1 : песні святочнага календара. – Мн. : Чатыры чвэрці, 2001. – 527 с.

ПФП II – Раговіч У. І. Песенны фальклор Палесся. – Т. 2 : вяселле. – Мн. : Чатыры чвэрці, 2002. – 592 с.